

УДК 061.6:811.161.2

Павло Гриценко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ПАРАДИГМА ОBOB'ЯЗКУ З ПЕРСПЕКТИВИ ЧАСУ (з нагоди 25-річчя створення Інституту української мови НАН України)

У статті репрезентовано основні досягнення Інституту української мови НАН України від часу його створення 1991 р.: представлено важливіші напрямки і завдання вивчення української мови; вказано чинники сучасного оновлення проблематики лінгвістичних студій; визначено перспективи розвитку досліджень. Підкреслено необхідність досягнення повноформатного охоплення студіюванням усіх проблем структури, сучасного функціонування, кодифікації літературного стандарту, історії, просторової, соціальної диференціації української мови, стильової різноманітності її літературного різновиду. Підкреслено стратегічне значення утвердження української мови як державної в Україні на засадах безконфліктного буття соціуму.

Ключові слова: українська мова, літературний стандарт, грамати́ка, стилістика, лексикографія, термінознавство, термінографія, історія мови, писемні пам'ятки, діалекти, лінгвістична географія, лінгвістичний атлас, соціолекти (арго, жаргон, сленг), власні назви (ойконімія, гідронімія, антропонімія, етнінімія), мовна політика, міжмовна взаємодія.

25-річчя Інституту української мови НАН України (ІУМ) — дата символічна, стосується формального акту створення установи, а не історії дослідження української мови в НАН України. Згадаймо, що одним із визначальних завдань створеної 1918 р. Академії наук України було розв'язання складних мовних проблем формованої незалежної держави, зокрема утвердження української мови як засобу повсюдного спілкування. Ішлося, за сучасною термінологією, про забезпечення функціонування української мови як державної, використання її об'єднавчого потенціалу в творенні новітньої нації. Інтегрування країни шляхом унормування й поширення української мови впродовж перших десятиліть

© П.Ю. ГРИЦЕНКО, 2017

діяльності установ Академії залишалося пріоритетним завданням української наукової еліти. Адже цього вимагали обставини: адміністративно-територіальне роз'єднання України, обтяжливі наслідки колоніального минулого бездержавного народу, зокрема відчутне гамування національного самоусвідомлення в значної частини населення.

У перші роки існування Академії діяльність мовознавців було зосереджено в комісіях, на наукових кафедрах та, значно пізніше, в Інституті мовознавства (від 1945 р. — Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні); важливе значення мали численні індивідуальні та колективні проекти працівників кафедр університетів та педагогічних інститутів; чимало вагомих праць поставало як наслідок спільних зусиль лінгвістів Академії та вишів. Така ситуація протривала до кінця 80-х р. ХХ ст., коли загальне політичне піднесення, передчуття незалежності України актуалізувало ідею створення в системі Академії наук окремого Інституту української мови. За задумом ініціаторів, це мало зміцнити суспільний статус української мови, посприяти розширенню спектра досліджень з лінгвоукраїністики, змінити матеріальну базу наукових студій у цій галузі. Утворили новий інститут шляхом виокремлення з Інституту мовознавства кількох відділів, у яких розробляли передусім тематику української мови, що було оформлено постановою Президії НАН України № 269 від 07.10.1991 р.

Таке значною мірою механічне творення нової установи (без глибшого опрацювання її ідеології та без обов'язкового закладання нових напрямків, наукових тем, особливо — без такого потрібного розширення кадрового складу, насамперед завдяки залученню провідних учених університетів) загальмувало повноформатне розгортання дослідницьких програм ІУМ. Економічна криза початку 90-х, яка з різною інтенсивністю і в різних оприявненнях триває досі, зумовила значне скорочення наявного складу працівників інституту, повільне залучення молодих кадрів. Тому й сьогодні проблема *структурного і кадрового доформування* ІУМ залишається вкрай актуальною. Адже на цю установу покладено широке коло обов'язків щодо вивчення української мови — її структури, функціонування в сьогоденних суспільних реаліях, історичної змінності, походження, просторової та соціальної диференціації, відношень з генетично спорідненими й територіально суміжними і віддаленими мовами; інститут має створити нову інформаційну емпіричну базу даних про українську мову, спираючись насамперед на новітні комп'ютерні технології, застосування яких у світовій практиці засвідчило відчутний розвиток дослідницьких процедур у здобуванні нових знань.

Зауважимо, що від середини 80-х р. ХХ ст. розпочалася відчутна зміна текстового масиву української літературної мови: доступними стали раніше заборонені в Україні тексти багатьох авторів, а також тексти, створені впродовж десятиліть у діаспорі. Така текстова реновація не лише з новою силою засвідчила популярність українського слова, а й кардинально вплинула на оновлення художнього, публіцистичного, частково — і наукового дискурсів. Чимало текстів повернулися в культурний простір України,

їхні автори набули особливої популярності, стали модними. Водночас відчутних змін зазнали засади текстотворення сучасними українськими авторами: частина авторів нової хвилі нехтувала норми літературної мови, виходячи за межі нормативних усталень задля здобуття епатажної популярності чи зі стилістичною настановою. Знесення цензури, вільний доступ до формування простору друкованого слова будь-яким видавництвом, поява безберегового інтернет-спілкування — усе це суттєво вплинуло на загальний стан дотримання мовних норм, їх суспільну оцінку. Загальний портрет українського літературного мовлення за роки незалежності зазнав суттєвих змін; ця динаміка перетворень — без дієвих важелів зовнішнього регулювання — почала загрожувати глибокою ерозією орієнтирів мовокористування, поступовим руйнуванням структури мови, ознаки якого проступають в окремих практиках мовлення (зокрема в художньому, медійному дискурсах, в інтернет-спілкуванні).

Із здобуттям Україною незалежності почався складний, хоча загалом висхідний, процес розширення сфер функціонування української мови. Уперше українськомовними стали армія, силові структури; багато галузей науки, виробництва та відповідних напрямків вищої освіти переорієнтувалися на українську мову; значно розширилося застосування української мови в дошкільних закладах та школах; дедалі ширше використовують українську мову у сфері державного управління. Зміна зовнішньої архітекτονіки української літературної мови — сфер її функціонування — триває, що актуалізує раніше не відомі дослідницькі проблеми, а також наповнює традиційні проблеми новим змістом. Суспільні чинники виявилися особливо потужними й дієвими в розвитку мовної ситуації, спровокувавши появу нових явищ, обставин, ознак у характеристиці української мови.

Осмилення соціомовних трансформацій поступово переоплачується в колективній свідомості соціуму в нові чіткі оцінки й визначення сутності української мови, її історичного минулого, ментального й культурного тла функціонування. Водночас відбувається переформування оцінок російської мови в Україні, її ролі в історії українського народу в минулому віддаленому й не зовсім далекій радянській епосі. Великого значення сучасний український соціум надає відновленню на теренах України ареалу кримськотатарської мови, яке змінило мовну карту держави; водночас значно більше уваги приділяють функціонуванню мов інших національних меншин, особливо у світлі збереження цих мов у контексті мінливої політики. Загалом можна стверджувати, що в останні десятиліття проблеми мовного життя України перебувають у полі зору не лише вузького кола фахівців-мовознавців та частини наукової й творчої інтелігенції, а охопили весь соціум, посівши одне з чільних місць у житті соціуму.

Відомо, що сьогодні українська мова ще не стала визначальним засобом забезпечення комунікативних потреб усіх громадян на всіх теренах Держави і в усіх сферах спілкування, як це передбачено 10-ю статтею Конституції України; триває поступове удержавлення української мови

та заступлення нею російської мови. Тому одним з визначальних завдань у діяльності українських мовознавців залишається задоволення суспільного запиту на комплекс наукової інформації, потрібної для повноформатного поширення української мови в Україні, запиту на моделі стратегій і тактик безконфліктного мовного розвитку держави.

Закономірно, що ці особливості трансформації мовного життя України останнього тридцятиріччя вплинули на зміст дослідницьких програм ІУМ, хоча при цьому колектив завершував багато з тих завдань, над якими працював ще до створення нової установи.

Спробуємо окреслити найважливіше з того, що зроблено в ІУМ за роки його функціонування як окремої установи, не вдаючись при цьому до докладного аналізу змісту праць та їхнього значення для розвитку мовознавства і практики мовокористування соціуму, оскільки це має стати предметом спеціального розгляду.

На роки діяльності ІУМ припадає завершення кількох важливих лексикографічних проєктів. Зокрема, по-новому опрацьовано лексику двох мов у «Російсько-українському словнику» (т. 1–4, К., 2011–2014); в оновленому змістом однотомному «Словнику української мови» (К., 2012; 2-е вид. — 2016) знайшла відбиття та частина інновацій, яка вже ustalилася в практиці літературного слововживання в останні десятиліття, що минули після публікації в 1970–1980 рр. «Словника української мови» (т. I–XI); уперше укладено й опубліковано «Словник синонімів української мови» (т. 1–2, К., 1999–2000), «Фразеологічний словник української мови» (кн. 1–2, К., 1993–1999) та його іншоформатний варіант — «Словник фразеологізмів української мови» (К., 2008), які сьогодні є найповнішими в українському мовознавстві зібраннями синонімії та фразеології. Спираючись на «Словник української мови» (т. I–XI) як лексико-семантичний стандарт попередньої епохи і водночас структурно продовжуючи його, лексикографи уклали словник нових слів і значень, у якому відтворено зміни складу лексем та сформованих і усталених нових значень уже відомих у СУМ-11 слів (працю підготовлено до друку). Динаміку лексику літературної мови демонструє серія невеликих словників «Нові слова і значення», добірки неологізмів у спеціальному виданні «Лексикографічний бюлетень». На принципово інших засадах уgruntовано працю «Активні ресурси сучасної української номінації. Ідеографічний словник нової лексики» (Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк. — К., 2013), у якій поєднано презентацію нової лексики з її ідеографічним аналізом. Особливістю словника є використання спеціально сформованого й постійно поповнюваного електронного ресурсу, у якому автори прагнули охопити максимальну кількість видань різних стилів. Ідеографічний аналіз актуалізував важливі соціокультурні характеристики лексику, вияскравив вершинні ідеографіми — домінантні поняття, відповідно — сегменти мовної картини світу, актуальні сьогодні для українського соціуму. Утілення результатів ідеографічного дослідження лексику в словнико-

вому форматі є новаторським в українському мовознавстві; результативність такого підходу відкриває шлях до його ширшого використання.

Чимало спеціальних лексикографічних видань постали на вимогу дня — поширення української мови в тих сферах наукової, виробничої діяльності, які донедавна були цілком зрусифікованими (це російсько-українські словники сфер військової, ділового спілкування, юридичної, банківської, фінансової, економічної діяльності та ін.); для управлінців було підготовлено низку українськомовних словників-практикумів з підготовки ділових та правових паперів. Ці праці творили ту кодифіковану інформаційну основу, яка стимулювала й уможлиблювала удержавлення української мови в різних ділянках суспільного життя.

Створення нових словників поєднується з вивченням та використанням лексикографічного досвіду попередніх епох, зокрема того складного періоду, починаючи від 1917 р., коли активно формувалися Українська держава, й оновлена українська літературна мова. Розвиток теорії укладання словників, тогочасні практичні досягнення сьогодні прочитують повновому, до того ж з позицій не лише історії науки, а й можливості розв'язання питань сучасного словникарства. Для цього здійснено коментовані перевидання «Московсько-українського словника» В.Г. Дубровського (К., 2013 р., репринт з вид. 1918 р.), «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова (т. I; К., 2016 р., репринт з вид. 1924 р.).

У роки Незалежності продовжено традицію укладання галузевих термінологічних словників («Українсько-російський словник наукової термінології» (К.; Ірпінь, 2004), «Словник української біологічної термінології» (К., 2012) та ін.), хоча запит на тлумачні і перекладні термінологічні лексикони в українській науці залишається невтоленим, а багато галузей науки досі не мають належного супроводу — сучасних словників. Зауважимо, що розвиток термінознавства, осмислення його в контексті загальнослов'янському, актуалізує нові підходи до аналізу галузевих термінологічних систем, засвідчує переймання досвіду інших термінологічних шкіл (рух до слов'янського контексту українського термінознавства засвідчує праця «Слов'янське термінознавство. Бібліографічний покажчик» (Луцьк, 2016) та численні публікації в періодичному виданні «Термінологічний вісник»).

Художній дискурс як особливо ускладнена синтетична сфера функціонування мови так само представлена у форматі словника. Зокрема, це популярний серед широких кіл користувачів «Новий словник епітетів української мови» (К., 2012) та його попередник «Словник епітетів української мови» (К., 1998). Використовуючи численні дескриптивні й теоретичні праці з лінгвостилістики та спеціально укладену картотеку, автори цих праць зуміли переконливо уявити безперервність оновлення лексичної сполучуваності в художньому мовленні, ускладнене й сміливе експериментування письменників щодо образотворення.

У ці роки в українській лексикографії набирає на силі принципово новий для україністики тип праць — граматичні словники, у яких уперше

особливості граматики кожного слова подано у параметрах форм і / чи функцій. Це насамперед сегментні лексикографічні праці «Граматичний словник української мови. Сполучники» К.Г. Городенської (К.; Херсон, 2007), «Словник дієслівного керування» Л.М. Колібаби, В.М. Фурси (К., 2016) та перша лексикографічна синтетична праця «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (К., 2011), який оперто на опрацювання словозміни з використанням комп'ютерних програм. Цінним є те, що в словнику охоплено весь лексикон літературної мови, який розподілено за типами словозміни, для кожного слова подано набір визначальних граматичних параметрів.

Наведений перелік словників не вичерпує всього лексикографічного доробку мовознавців ІУМ, а радше виопуклює плани на перспективу. Сьогодні як невідкладні завдання оцінюємо необхідність підготовки: загальноукраїнського діалектного словника; історичного словника української мови 2-ї пол. XVII—XVIII ст. (словник XVI — першої пол. XVII ст. упродовж тривалого часу створюють лексикографи Інституту українознавства ім. І.П. Крип'якевича НАН України, м. Львів); нового однотоминого та багатотоминого тлумачного словників, у яких було б відтворено й увиразнено зміни лексикону літературної мови від середини 70-х рр. XX ст. і які ґрунтувалися б на новій, близькій до вичерпної словниковій базі (її постання мислиться лише як один з результатів створення широкого корпусу української мови); науково виважених орфоепічного та орфографічного словників; серії перекладних і тлумачних термінологічних словників; нового словника деривації та словотвірних морфем; нової версії словника мови Т. Шевченка. З роками не втратила актуальності ідея укладання словника мови І. Франка (два словники за першодруками двох збірок І. Франка опублікував З.М. Терлак, Львівський ун-т), Лесі Українки (початок словника за однією збіркою Лесі Українки уклала Н.О. Данилюк, Східноєвропейський ун-т, м. Луцьк), індексів, словопоказчиків та повноформатних словників інших знакових постатей українського мовотворення, насамперед письменників і публіцистів.

Для розвитку сучасної лінгвістики, посилення впливу на мовленнєву практику суспільства актуальним є створення універсального інформаційного корпусу, який зміг би в майбутньому заступити розрізнені словники за відповідними спрямуваннями — тлумачення, граматики, структура / словотворення, правильна вимова, наголошування в різних словоформах (а не лише у вихідній), переклад, історія фіксації в пам'ятках, стосунок до діалектного континууму. Такий інтегрований опис кожної лексеми дедалі більше уявнюється, поступово переходить від ідеї до реалізації. Це тим більше важливо, що сучасна лексикографія як наука і водночас специфічне ремесло сьогодні має альтернативу в електронних формах. Створення *реальної нової словникової бази*, доступної широкому колу користувачів, яка охопить — з максимальним наближенням до вичерпного! — український літературний лексикон, деактуалізує розрізнені пошуки слів, які досі не охоплено загальномовними словниками. Цінним

напрямок розвитку словникарства залишається системна й послідовна лексикографічна критика, створення різнопланових аналітичних та узагальнювальних праць про українські словники, особливо в зіставленні зі слов'янським і світовим лексикографічним досвідом.

Незаперечними здобутками в дослідженні граматичної будови української літературної мови є виявлення й аналіз граматичних категорій та моделювання їхніх функційних полів; такі теоретичні засади реалізовано в «Теоретичній морфології української мови» І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської (К., 2004), у новій дескриптивній «Граматичній сучасної української літературної мови» кол. авторів (у друкованій), у низці окремих монографій. Ці праці відкривають перспективу переходу до опису грамматики тексту — реального, а не модельованого втілення структури мови в мовленні. Адже будь-яка модель є інваріантним узагальненням, дистанційованим від реального мовного буття, яке має свої особливі характеристики. Виявлення на підставі опрацювання корпусу усномовних і писемних текстів граматики реального живого мовлення забезпечить встановлення моделей і напрямків її розвитку, закладе підвалини міжслов'янської зіставної граматики *реального мовного буття*, а не *граматики моделей* з доволі високим ступенем узагальнення, через який інколи не проглядає індивідуальний портрет української мови.

Академічні теоретичні граматики віддавна становлять вихідну базу для підготовки адаптованих до потреб дидактики вищої й загальної освіти підручників, посібників, а також різноманітних довідників для широкого кола користувачів.

Важливим напрямком діяльності колективу ІУМ стало вивчення прескриптивних і дескриптивних норм творення і використання мовних знаків різних структурних рівнів, формування та змінності норм у часі. Опис норм узагальнено в кількох монографіях «Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі» Т.А. Коць (К, 2010), «Літературна норма і мовна практика» (Ніжин, 2013) та численних статтях, у яких науково обґрунтовано норми мовокористування. Стильова диференціація літературної мови, трансформування «традиційних» стилів, виявлення й опис нових тенденцій мовного розвитку медійного простору та становлення нового архетипу комунікації у просторі інтернету — ці проблеми так само перебували в полі зору дослідників упродовж останніх десятиліть. Нового змісту набули студії над мовою окремих авторів (передовсім у межах художнього і публіцистичного стилів), яку часто оцінювано крізь призму національної ментальності, світогляду мовців, історичних знаків культури. Такі праці сприяють усвідомленню багатогранності й поліфункційності національної мови.

Студії над мовокористуванням багатьох лінгвоособистостей, особливо узагальнення мовотворчого досвіду видатних авторів з тонким відчуттям мови і стилістичною віртуозністю письма, засвідчують відчутний розвиток структури та виражальних особливостей мови. Навіть тоді, коли ідіолект автора, здається, вивчено докладно, його нова інтерпретація, нове

прочитання текстів нерідко відкриває не зауважені раніше грані індивідуального стилю мовотворення. Переконливий доказ того — мова Т.Шевченка: невичерпність проблематики її студіювання, нові осягнення в її пізнанні незаперечні, що засвідчила монографія «Територія мови Т. Тараса Шевченка» (К., 2016). Водночас зауважимо, що досвід ще багатьох авторів з високою культурою творення писемних текстів, розбудовників виражального потенціалу української мови досі не вивчено, залишено поза національним мовотворчим досвідом. Це означає, що на тлі новаторських підходів до вивчення художніх текстів за стилістичними категоріями, окремими проблемами, що набуває в останні роки поширення як альтернатива лінгвопортретуванню, вивчення ідіолектів як важливий жанр мовознавчих праць має бути збережений і наповнений новим змістом. Актуальність і невідворотність такого підходу тим очевидніша, що художній дискурс в останні роки демонструє появу багатьох нових і оновлених типів словесної творчості, нескінченне формальне й стилістичне експериментування багатьох авторів зі словом, текстом. Трансформація багатьох усталених рис сьогодні притаманна не тільки художньому дискурсу, а доволі відчутна і в публіцистичному та медійному просторах (зрештою, ця обставина актуалізує поширення методики портретування і на провідні медіа та визначальні медійні жанри).

В останні десятиліття розвиток літературної мови супроводжували зміни аксіології української мови загалом та окремих її явищ, процесів. Змін зазнала й ортологія мови в цілому, що стала більш залежною від практики мовокористування. У живому мовленні усталилося чимало слів, форм, словосполук, альтернативних до раніше поширених; деякі структурні елементи мови визнано неприйнятними для використання, кваліфіковано як радянізми чи росіянізми (до останніх часто помилково, без належної експертизи, зараховують питомі українські елементи спільнослов'янського чи давньоукраїнського походження).

Дієвим у мовному житті суспільства залишається втілення теоретичних здобутків лінгвостилістів у практику мовокористування, для чого друкують популярні студії, практичні рекомендації; цій же меті підпорядковане створення довідників з культури мовлення (як «Культура мови на щодень» і под.), мовних порад («мозаїк») у журналі «Українська мова» тощо.

Динаміка мови в часі, зміна наукової парадигми, оприявлення багатьох евристично важливих сторінок минулого української мови актуалізують необхідність підготовки нової фундаментальної синтези про формування й розвиток української літературної мови від княжої доби до ХХІ ст. Адже осягнення багатьох українознавців останніх десятиліть — В.В Німчука, І.П. Чепіги, В.М. Русанівського, С.Я. Єрмоленко, Л.Т. Масенко, А. Даниленка, М. Мозера, Л.П. Гнатюк, Г.М. Наєнко, І.Д. Фаріон, М.П. Лесюка, В.М. Мойсієнка та ін. — суттєво змінили сучасні знання про, здавалося б, відомі явища, характеристики та ключові проблеми історії української літературної мови, про розвиток соціокультурної ситуації на різних етапах її історії.

В умовах утвердження української мови як державної аналіз сучасної мовної ситуації в країні, узагальнення прийомів і стратегій мовної розбудови в соціумі, окремих сферах функціонування мови набуває особливої цінності. Так само цінним є власне український досвід щодо збереження української мови в добу бездержавності, особливо в епоху заборон української мови в царській Росії, використання різних моделей українізації 20–30-х, 60-х рр. ХХ ст., а також наступних кроків деукраїнізації. Сучасна аксіологія української мови в різних регіонах, соціальних та професійних групах мовців засвідчує варіантність позамовних впливів і залежностей, що особливо актуалізує польові соціолінгвістичні студії в усій державі. Саме на підставі об'єктивних оцінок різних факторів, здатних впливати на свідомий вибір мови спілкування та формування мовного середовища, дослідники готують рекомендації для успішного втілення ідей повноформатного удержавлення української мови, досягнення мовної гармонізації суспільства, подолання політичного міфологізування навколо цих проблем та протистояння цілеспрямованому втручанню з-поза України в моделювання мовного життя держави. Близчим часом українське суспільство постане перед актуальною проблемою не тільки економічної реновації, а й мовного відновлення Криму та регіонів Луганської й Донецької обл., охоплених сьогодні війною. Це питання ускладнене політичною кон'юнктурою, тому для його позитивного розв'язання потрібне опертя на надійну соціомовну інформацію, на докладні прогнози та вичерпні описи мовної ситуації цих регіонів до подій 2014 р. Сьогодні мовознавці НАН України разом із фахівцями університетів Сходу України працюють над узагальненням такої інформації, виформуванням сценаріїв розв'язання мовного питання територій, які необхідно буде відновлювати в недалекому майбутньому. Лінгвальна ситуація Криму, Донеччини, Луганщини, її аналіз соціологами, мовознавцями до подій 2014 р. та інтерпретація політиками, виконавчою владою виявили розбіжності в загальних оцінках, звідси — у доборі рекомендованих шляхів її розв'язання. Останнє актуалізує проблему наукової об'єктивності аналізу та обґрунтованості висновків, зроблених дослідниками.

Сьогодні особливої актуальності набула проблеми мовної екології — оцінка соціомовної ситуації та прогнозування можливих її змін, трансформацій у різних регіонах, особливо етнічно і мовно неоднорідних, суміжних з іншими мовами, на державному порубіжжі. Розв'язання цих проблем, глибина аналізу та неупередженість висновків здатні запобігти суспільним конфліктним загостренням на ґрунті реалізації мовної політики в Державі.

Буття мови в літературній стандартизованій формі та діалектних варіативних різновидах здавна зумовлювало паралельне вивчення обох цих стратів національної мови. До того ж розуміння діалектів як природної за характером і давнішої за часом постання форми існування мови народу зобов'язує до її докладного різноаспектного вивчення. Тому діалектологія існує в усіх національних мовознавчих школах, а за радянської влади — в усіх республіках навіть в епоху тотальної боротьби з діалектизмами

як проявами «мовного шкідництва» та «пережитками минулого». Така вульгарна соціологізація не була сферою лише теоретичних дискусій, а безпосередньо впливала на долю мовознавства і його творців. Згадаймо, що всі українські діалектологи 20–30-х рр. були репресовані, а на поч. 70-х переслідування знову зачепили українських діалектологів. І все ж українські мовознавці спромоглися створити фундаментальний *Атлас української мови*, зафіксувати просторове розмаїття всього континууму, зокрема й діалектних анклав у Росії, Білорусі, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові. Для створення цієї піонерської фундаментальної праці було обстежено і представлено у форматі лінгвістичних карт уперше зібрані автентичні матеріали із 2459 населених пунктів («Атлас української мови», т. 1–3; К., 1984–2001). Таке масове польове дослідження діалектного простору стало можливим завдяки тісній співпраці науковців Академії наук України та кафедр української мови університетів та педагогічних інститутів. Укладені карти, некартографовані матеріали, що також удоступнено сьогодні користувачам, цілковито змінили емпіричну базу дослідження української мови, її сучасного стану й історичного минулого, збагатили пізнання діалектного простору, його членування на локальні утворення, уявили взаємозв'язки і взаємовпливи між окремими регіонами. Усе це стало можливим завдяки унікальному автентичному матеріалові, записаному в експедиціях. Тому цілком заслужено провідні творці й організатори цієї праці відзначені Державною премією України (2006 р.). Співпраця академічних й університетських мовознавців заклала основи формування локальних діалектологічних центрів у багатьох університетах, чимало з яких успішно працюють і досі. Підготовка загальноукраїнського атласу стала потужним імпульсом інтенсифікації регіонального картографування, внаслідок чого постали десятки атласів окремих діалектних зон України, праць, відмінних обсягом, тематикою й жанровими особливостями.

Окрема важлива сторінка української академічної діалектології — представлення українських говірок у міжнародному проекті *Загальнослов'янський лінгвістичний атлас*: на картах цього атласу відбито поширення генетично і / чи функційно співвідносних елементів у діалектах усіх слов'янських мов. Це перша в світовій лінгвістиці спроба відтворення у форматі єдиної карти варіативності в мегаконтинуумі сім'ї мов, а не в просторі окремої мови. Атлас як багатомовний картографічний експеримент виявився надзвичайно інформативним, оскільки дозволяє здійснювати міжслов'янські зіставні дослідження на підставі автентичного народного мовлення, а не даних літературних мов, (що й сьогодні ще доводиться спостерігати у порівняльних та порівняльно-історичних славістичних студіях), які нерідко доволі віддалені від діалектної основи чи спорадично охоплюють елементи, ідентичні діалектним. Атлас дає до рук славістів якісно новий інструмент пізнання історії формування кожної слов'янської мови окремо і слов'янського континууму як цілісного мовно-культурного простору, розкриває раніше не відомі дослідникам структурні

елементи, їхню географію та плетиво складних стосунків між різними слов'янськими мовами. З українського континууму в *Загальнослов'янському лінгвістичному атласі* репрезентовано матеріали зі 132 населених пунктів (з усіх 853, охоплених мережею атласу). Досі опубліковано 16 випусків праці, у яких відтворено явища фонетики, лексики, словотворення; робота над атласом триває, її координує Комісія Загальнослов'янського лінгвістичного атласу при Міжнародному комітеті славістів.

Особливим етапом у розвитку емпіричної бази сучасної лінгвоукраїністики та методології вивчення українського мовного континууму стало посилення уваги до текстів мовлення носіїв говірок як *простору* реалізації кожного структурного елемента діалектів. Після опублікування незвичної на той час праці «Говори української мови. Збірник текстів» (К., 1977), у якій було подано зразки діалектного мовлення (для загального ознайомлення з різними діалектами та дидактики), вперше було укладено збірку текстів, орієнтованих на широку текстову презентацію говірок як основу наступного системного аналізу їхньої структури. Книга текстів із редуکتивного ареалу Чорнобильщини «Говірки Чорнобильської зони. Тексти» (К., 1996), а також наступна праця «Говірки Чорнобильської зони. Системний опис» (К., 1999) заклали методологічну основу широкого загальноукраїнського руху за текстове відтворення і збереження інформації про сучасні діалекти, що охопив різні діалектологічні центри України. Досі опубліковано близько 20 книг діалектних наративів, що відчутно змінило загальну аксіологію діалектів у колах лінгвістів і культурологів, розкрило простір для відчутного поглиблення знань про структуру й природу діалектних одиниць і явищ в українському континуумі, докладніше див.: спеціальне видання «Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій» (К., 2015). Тривають пошуки методики створення зібрань текстів; особливого значення надається обсягові матеріалів та точності передавання автентичного мовлення, звідси — широке використання у виданнях транскрибованих текстів CD-додатків зі звуковими файлами.

Монографічні діалектологічні описи окремих ареалів та явищ, теоретичні узагальнення про просторове варіювання мови, численні словники окремих діалектів, підготовлені в різних наукових осередках, — усе це сьогодні докорінно змінило евристичний зміст української діалектології, а з нею — українського мовознавства загалом.

Окрема важлива проблема українського мовознавства, тривалий час табуїрована в радянському мовознавстві, — це соціальна диференціація мови, що виразно виявляється в протиставленні літературному стандарту мовлення «закритих» соціальних, професійних, вікових груп, зокрема шкільної й студентської молоді, об'єднань за спільними інтересами (як специфічне мовлення футбольних фанів) і под. Це коло одиниць мови з доволі стійким ядром, яке, однак, постійно оновлюється, мігрує від одного стилю мовлення до іншого, оприявнюючись у різних комунікативних ситуаціях. Тому окреслення полів поширення сленгу, арго, жаргону, об-

сценного лексикону, встановлення їхнього складу, джерел постання тісно пов'язані із ширшою важливою проблемою — культурою мовного спілкування, виховання різних професійних і вікових груп соціуму. Вивчення цієї лексики, укладання спеціальних словників, довідників (*Ставицька Л.О. Український жаргон. Словник* (К., 2005); *вона ж. Українська лексика без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників* (К., 2008) та ін.) забезпечує лінгвістів одним із важливих джерел інформації щодо розмежування елементів нормативних у літературному мовленні й одиниць небажаних чи недопустимих у вживанні.

Простір як параметр лінгвістичного аналізу присутній і в дослідженнях ойконімії, гідронімії, регіональної антропонімії. Уперше в українському мовознавстві здійснюється поетапний (за областями) історико-етимологічний аналіз ойконімів, що на завершенні має набути форми багатотомного словника власних назв населених пунктів України. Для кожного ойконіма лінгвісти віднаходять першу й наступні фіксації в писемних пам'ятках, ураховуючи можливі зміни назв населених пунктів і поступово добирають аргументи для його несуперечливої етимологічної інтерпретації. Завдяки етимологічному аналізу вдається видобути й увиразнити ту інформацію, яка закодована в кожній власній назві. Декодування мовної й позамовної інформації онімів, її власне наукова інтерпретація на тлі історії українців та етносів-попередників на цих теренах є визначальним завданням цього загальноукраїнського проекту. Паралельно триває етимологічний аналіз гідронімів, які часто сягають глибших порівняно з ойконімами (допраслов'янських) епох, зазнавали впливів мов давніх народів, а тому їхнє вивчення становить особливу складність; останнє пов'язане з необхідністю добування аргументів для верифікації різних етимологічних припущень та інтерпретацій (уже досліджено гідроніми басейнів річок *Рось, Дністер, Дунай, Південний Буг, Західний Буг, Горинь* та ін.). Важливе методологічне значення зберігає інтерпретація українського ойконімікону та гідронімікону в східнослов'янському та всеслов'янському контекстах: численні повтори онімних комплексів у різних ареалах Славії нерідко вказують на такі не засвідчені писемними пам'ятками факти історії слов'ян, як міжетнічні (міжплеменні) зв'язки в минулому, переселення та дозаселення окремих територій. Історичному українознавству прислужилася етимологічна інтерпретація етнонімів з теренів сучасної України, що збережені давніми джерелами (Геродот, Птолемей), завдяки чому вдалося пояснити низку гіпотез етно- і глотогенезу українців, їхньої дописемної історії.

Інформаційно цінним виявився лінгвістичний та історико-культурний аналіз антропонімів українців різних регіонів та історичних зрізів, зокрема кадастрів, війтівських книг, пам'яток судочинства, козацьких реєстрів (як реєстр запорозького війська) та ін.: унікальне формальне варіювання антропонімів вражає розмаїттям засобів і моделей творення. Усі ці зовні розрізнені джерела антропонімії формують базу для укладання зведеного словника народних імен людей. Для практики антроповживання, зокрема у сфері документообігу та правових відносин, упорядковано й опубліковано

«Словник власних імен людей» І.І. Трійняка (К., 2005), який широко використовують поруч зі словником-довідником «Власні імена людей» Н.П. Дзятківської та Л.Г. Скрипник (перше видання: К., 1996, останнє — 2005).

Вивченню історії структури української мови присвячено чимало спеціальних досліджень, побудованих за проблемами чи окремими пам'ятками. Після завершення системного опису історії фонетики, морфології, синтаксису, лексики і фразеології української мови сьогодні увагу зосереджено на словотворенні лексики за частинами мови та семантичними класами. Повне охоплення репертуару лексем, відомих за писемними пам'ятками та історичними словниками, уможливило встановлення набору словотворчих засобів та моделей, їхньої релятивної частотності. Виявлено, що значна кількість формальних засобів деривації та правил їх використання мають часово глибокі посвідчення в пам'ятках, надійні відповідники в інших слов'янських мовах; останнє, зрештою, підтверджують і численні карти *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*.

Безцінними є підготовка до видання і науковий опис пам'яток: їхня едіція становить продовження класичного напрямку, яким було закладено основи слов'янського історичного та порівняльно-історичного мовознавства. Подією не тільки наукового, а й суспільного життя України стала підготовка до друку й видання «Пересопницького євангелія 1556–1561 pp.» (К., 2001; 2-е вид. — 2011; факсимільне вид. — К., 2008): пам'ятка засвідчила даліше уцерковлення української мови, збереження низки важливих свідчень з історії української мови, а також продемонструвала унікальний розвиток оздоблення книг, книжної мініатюри. Лінгвістичний аналіз пам'ятки (І.П. Чепіга) уможливив встановлення ступеня входження українського народного мовлення XVI ст. у тогочасні церковнослов'янські канонічні тексти. Серед опублікованих ІУМ пам'яток особливо цінними є «Волинські грамоти» (К., 1995), «Євсевієве євангеліє 1283 р.» (К., 2001) та ін.; частину пам'яток підготовлено і видано у співпраці з університетськими центрами України. Триває едіція пам'яток ділового, конфесійного, науково-дидактичного стилів української мови різних етапів її розвитку — від княжої киеворуської доби до кінця XVIII ст. Розширення емпіричної бази вивчення історії мови, насамперед завдяки виданню й опрацюванню пам'яток рукописних (а тому — обмежено доступних), зумовлює постійне уточнення тих численних деталей наукового опису, урахування яких здатне суттєво змінити загальну картину історичного розвитку ідіому, готує нову базу для історичної лексикографії, зокрема для періодів, ще не охоплених історичними словниками (від 2-ї пол. XVII ст. до кінця XVIII ст.). Тому серед різноманітних аспектів мовознавчого аналізу пам'яток актуальним залишається їх лексикологічне опрацювання, укладання повних реєстрів слів і форм, які угрунтують укладання словників відповідних періодів.

Створення сучасної історії української мови передбачає також аналіз взаємодії української мови з позаукраїнським (слов'янським і неслов'янським) мовним світом, яка в різні епохи мала свої піки розвитку, соціокультурні передумови і пріоритетні напрямки.

На спеціальну увагу заслуговують студії зі структурно-математичної й прикладної лінгвістики; насамперед це опрацювання значних за обсягами корпусів текстів різних стилів, виявлення та інтерпретація численних номінативних інновацій, за якими простежуються зміни (посилення чи деактуалізація) відомих у мові моделей словотворення, а також формування нових моделей на підставі структурного перерозкладу запозичень. Реєстрування інновацій, особливо іншомовних елементів, актуалізує питання їх формальної й граматичної адаптації, відповідно — і наступної кодифікації. Особливу цінність має згадуваний вище граматичний словник української літературної мови з доступною його електронною версією. Створення нових програм комп'ютерного аналізу мовного матеріалу та застосування (з відповідним адаптуванням) уже відомого в світовій лінгвістичній практиці програмного забезпечення відкриває нові можливості пізнання української мови, що демонструють численні студії ІУМ.

Якщо взяти до уваги цінні пошукові дослідження в галузі лінгвополітології, гендерної лінгвістики (гендерної зумовленості функціонування мови), якщо врахувати обсяжний опис визначальних концептів національної культури, студії з юридичної лінгвістики, безліч розв'язань питань практичного термінознавства, слово- і формовживання, правопису, едиції фольклорних текстів, художніх, публіцистичних творів різного періоду, укладання спеціальної енциклопедії «Українська мова» (К., 2000; 2004; 2007), а також організацію численних міжнародних конференцій, симпозіумів, інших науково-організаційних заходів, то і за таких умов у презентації загальної панорами діяльності ІУМ може виявитися чимало лакун. Деяке уявлення про доробок співробітників ІУМ дає бібліографічний довідник «Публікації співробітників Інституту української мови НАН України (1991–2015): бібліографічний покажчик» (К., 2016), який, проте, не може відтворити всієї напруги нових пошуків дослідників. Важливо інше: академічні мовознавчі праці мають насамперед евристичне спрямування, часто спираються на вперше створені спеціальні інформаційні фонди, які продовжують розвиватися, оновлюватися й після завершення підготовки тих наукових програм, задля яких їх первісно було закладено; такі фонди — насамперед лексичні картотеки літературної мови, ономастична картотека, діалектні записи за програмами *Атласу української мови* та *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*, а також *Український діалектний фонофонд* — сьогодні становлять національне науково-інформаційне надбання.

Стосовно багатьох опублікованих праць співробітників ІУМ критика часто використовує окреслення *вперше у мовознавстві*, що видається законним і вмотивованим. Адже в дослідженнях реалізовано прагнення вчених насамперед заповнювати лакуни в студіюванні української мови, спираючись на нові широкі мовні свідчення — нову джерельну базу — та застосовуючи нові прийоми наукового аналізу й нові форми представлення здобутої інформації. Саме такі засади наукового пошуку забезпечили досягнення важливих результатів. Прогнозованим є той факт, що багато праць науковців ІУМ закладають теоретичні основи нових напрямків в

українському мовознавстві, створюють підґрунтя якісно нового розвитку лінгвістичної теорії та розв'язання багатьох практичних питань (насамперед — правопису, визначення норм слово- і формовживання).

Мовознавці АН створили чимало прикладних праць, у яких академічному формату наукових відкриттів надано доступну для сприймання широкими верствами користувачів форму підручників для різних рівнів освіти, довідників з культури володіння українською мовою (уже 50 років двічі на рік виходить друком популярний збірник «Культура слова»), коментованих видань правопису, орфографічних та орфоепічних словників тощо. Основну роботу з інтерпретації академічних мовознавчих праць взяли на себе викладачі вищої школи та науковці Академії педагогічних наук. Такий розподіл функцій між Академією наук України та Академією педагогічних наук України, університетами виявився оптимальним у минулі часи і залишається продуктивним сьогодні, у нових суспільних та економічних умовах. Проте й доробок мовознавців у цій галузі залишається вражаючим, зокрема, теоретик-лінгвіст С.Я. Єрмоленко і педагог-практик В.Т. Сичова уклали комплекс шкільних підручників з української мови для 5–11 класів, що здобув підтримку вчителів і використовується в сучасній школі.

Сьогодні, зокрема зміна політичних орієнтирів соціуму, актуалізувало кілька нових і старих мовознавчих проблем, насамперед пов'язаних із суспільним статусом української мови, досягненням стабільності (безконфліктності) у сфері мовокористування в Україні. Утвердження української мови як державної в Україні має стратегічне значення для збереження й розвитку Незалежної Держави; роль мовознавців у досягненні цієї мети залишається особливо значущою.

Висхідний розвиток досліджень української мови формує інноваційну за суттю парадигму студіювання феномену мови, наповнюючи кожную працю новим *лінгвістичним змістом, вражаючим розмаїттям структурного і функційного оприявлення української мови.*

Статтю отримано 03.01.2017

Pavlo Hrytsenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

PARADIGM OF DUTY FROM TIME PERSPECTIVE

(for the 25-th anniversary of the Institute of the Ukrainian Language at the National Academy of Sciences of Ukraine)

The article gives an account of principle achievements of the NASU Institute of the Ukrainian language from its founding in 1991. It tells about main directions, problems, and further perspectives in the study of Ukrainian as well as indicating factors influencing revision of priorities in modern linguistics. The author emphasizes the need of comprehensive research tackling questions in all the fields of exploration of Ukrainian: its structure, modern usage, literary standard codification, history, areal and social differentiation, and style variation within standard Ukrainian. Also, he stresses the strategic importance of consolidating Ukrainian's status as the state language within the framework of non-conflictual society.

Keywords: *the Ukrainian language, standard language, grammar, stylistics, lexicography, terminology studies, terminography, language history, written monuments, dialects, linguistic geography, linguistic atlas, sociolects (argot, jargon, slang), proper names (oikonyms, hydronyms, anthroponyms, ethnonyms), language policy, language interaction.*